

Бојан ЈОВИЋ*
Институт за књижевност и уметност
Београд

Оригинални научни рад
Примљен: 6. 2. 2023.
Прихваћен: 22. 2. 2023.

НАУЧНО-ФАНТАСТИЧНИ ПУТОПИСИ У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ СА ПОЧЕТКА XX ВЕКА

У саопштењу се разматрају особености научно-фантастичних дела Лазара Комарчића (*Једна угашена звезда*, 1902), Апостола Ванђеловића – Вовјекивјековића (*Путничке белешке из 2349. године*, 1909) и Милутина Миланковића (*Кроз васиону и векове*, 1928) које их приближавају путописној прози. За разлику од (претпостављеног) уобичајеног генолошког приступа путопису као књижевно-документарном жанру, рана дела српске научне фантастике развијају опис измаштаног путовања са значајним примесима научне, педагошке, моралистичке односно политичке тематике. Указује се на специфичности обраде мотива средстава и начина путовања, искуства путника и на образовање представе другог у односу на особине „традиционалног” путописа. Показује се како се преплићу мотиви космичког путовања, односно путовања кроз време, са излагањем идеја о настанку и устројству свемира те мотивима сусрета са неземаљским цивилизацијама у којима се образује слика другог, која у неким случајевима постаје и слика српске (политичке) историје и културе.

Кључне речи: српска књижевност XX века, научна фантастика, путопис, Лазар Комарчић, Апостол Ванђеловић – Вовјекивјековић (Милош Анђелковић), Милутин Миланковић.

Као што видите, драга пријатељице, кроз временско-просторни континуум може се у мислима дивно путовати, тамо-амо, у пре и после.

Милутин Миланковић, *Кроз васиону и векове*,
1943.

Почеци српске научно-фантастичне прозе су обележени изразитим присуством путописних елемената. Док је прва СФ драма у светској књижевности, *После милион година* Драгутина Ј. Илића (1889), сходно књижевном роду коме припада, усмерена ка начелима јединстава времена, места и радње,

* userx64@live.com

и статичног је карактера, научно-фантастично приповедање, уз сву генолошку разноликост и разноврсност идејних поставки, тежи да обухвати огромне просторне и временске распоне. Три сразмерно обимна књижевна дела, два романескног облика – *Једна угашена звезда* (1902) Лазара Комарчића и *Путничке белешке из 2349. године по Хр. рођ.* (1909) Апостола Ванђеловића-Вовјекивјековића,¹ и треће, епистоларно – *Кроз васиону и векове* (1928) Милутина Миланковића, упућују своје јунаке на путовања у дубине свемира и опсега времена који по правилу не припадају „обичним” путописима.

Сва три дела већ својим насловима назначавају неки вид путовања – Комарчић почетним паратекстом означава дестинацију, небеско тело, Вовјекивјековић недвосмислено одређује свој спис као „путничке белешке” из будућности док се Миланковић одлучује за одређење правца – „крз васиону и векове”; при томе се први задржава у просторним оквирима, други јасно обележава временску димензију док је трећи усмерен ка хронотопу, обухватајући и време и простор.

Овакви наговештаји пред писце постављају проблем различитих решења претпоставки путовања и онога што путник мора да превазиђе како би испунио захтеве који га очекују. Радња Комарчићевог романа носи јунака пут космичких пространстава, којима га, поред безброј сунаца и сунчаних система, до давно умрлог света, удаљеног 10.000 светлосних година, води дух Пјера Симона Лапласа, француског математичара и астронома.² При томе се, услед згуснутог распореда разгледања мноштва небеских знаменитости и даљине путовања, сапутници крећу далеко брже од светлости. Комарчић релативизује средишњи део романа, остављајући га у подручју између јаве и уобразиље, тиме и отвореним за тумачење, и прибегава решењу које представља спој сањаног путовања и идеја о астралној пројекцији. У *Путничким белешкама из 2349. године*, анонимни аутор кроз лик Апостола Ванђеловића-Вовјекивјековића у првом лицу тематизује „путовање” у свет будућности, у коју доспева игром случаја: онесвешћен ударом грома 1908. године, Вовјекивјековић проводи безмало четири и по века у коми, да би из ње био пробуђен 2348. године. Успешна хибернација објашњава се чисто научно-техничким разлозима – током бесвесног стања, његови су телесни процеси успорени до највеће могуће мере захваљујући нарочитој исхрани, напретку у „хигијенским условима и лечничким методима” (Ванђеловић, 1909: 129) помоћу благе али моћне електричне струје која чини темељну

¹ Објављено под псеудонимом, дело је највероватније написао нишки професор Милош Анђелковић, како је то наведено у каталогу Cobiss+: <https://plus.cobiss.net/cobiss/sr/sr/bib/167283212>.

² Комарчићев роман припада групи књижевних радова платонистичке традиције који спајају мотиве фантастичног (космичког) путовања са идејама о настанку и устројству свемира, потом и са наглашеним утопијским елементима. Основна структура дела преузима уобичајене моменте душевне авантуре свемирске врсте, у којој се износи најшири распон философских уверења усмерених на космолошка, антрополошка, социолошка и моралистичка питања. Захваљујући спознајама до којих долази током путовања, јунак усваја мишљење о општој пролазности свега постојећег, свих васељенских светова, укључујући ту и наш (Јовић 2006 : 28; 84).

силу будућег света.³ Дело врхунског научника Милутина Миланковића, настало у трећој деценији двадесетог века, уважава на основама Ајнштајнове теорије релативности утемељену савремену свест о нераскидивости времена, простора и кретања,⁴ истовремено футуристички предвиђајући техничка решења за конвенционалнија путовања међу небеским телима. Као и код Комарчића, и код Миланковића се, сада експлицитно, чува отклон између приповедача (аутора) и обликованог (научно-фантастичног) света – писац астрономско-геофизичких посланица, приступајући извођењу постављеног задатка самосвесно, уз исказане (ауто)поетичке ставове, јасно смешта хронотопска путовања у подручје маште.⁵

Сви путници доспевају до просторно-временски удаљених, по правилу насељених, светова, страних уобичајеном искуству;⁶ романи стога садрже обимне и подробне описе који читаоцима предочавају различите врсте података, знања и особености, у распону од откривања закона васељене до описа свакодневног живота. Путовање у *Једној угашеној звезди* прате астрофизичка запажања и објашњења, и размишљања о друштвено-политичким проблемима како на страним световима тако и на матичној планети. Јунак је упућен у чињеницу да у космосу постоји ванземаљски (интелигентни) живот, и то почев од непосредног суседства – од Месеца и Марса. Земљин сателит је некада имао атмосферу и био настањен бујним животом, док је на њему сада остала само вегетација; Марс, са друге стране, јесте дом цивилизације напредних астронома, старе неколико милиона година, настањен савршенијим бићима од становника Земље. У даљем току романа, у астрономској кули у граду Гомор, престоници једне од најистакнутијих царевина на планети

³ У путовању кроз време Вовјекивјековић се не служи „временском машином” или „временском пловом”, који је, као средство за путовања кроз време на плански и контролисан начин, истоименим делом у фикцију 1895. увео Х. Ц. Велс. Вовјекивјековићев једносмерни нехотични пут у будућност тако припада традицији случајних временских излета, везаних или за природне „пролазе”, „пребациваче” (прелажење својеврсне природне границе између различитих хронотопа у /наизглед/ хомогеном свету) или за психосоматска стања као што су сан, транс, екстаза, пијанство, итд. (види Јовић 2008).

⁴ Померање кроз простор би на тај начин приповедачу омогућило да и дословно види далеку прошлост – када би се нашао у сазвежђу Влашићи и могао да посматра Земљу, он не би видео шта се на њој дешава у садашњости већ оно што се десило 1690. године. Изричито помињући теорију релативности, приповедач одлучује да у мислима почне да шета дуж временске осе (Миланковић 1928: 11).

⁵ Уобразиљи, међутим, код Миланковића није пуштено на вољу, већ је она помно усмеравана научним сазнањима: „Ја сам често у мислима, скоро сновима, предузимао путовања по васиони, таква при којима својој уобразиљи не пуштам сасвим узде, него јој дозвољавам да само оно гледа и види што је и наука сагледала. На таквом путу сам изгледао сам себи као ваздухоплавац при несталном времену, којем облаци и магла често закривају прелетане пределе. Па ипак сам могао, иако не увек јасно, да кроз поцелане облаке и загрејану маглу угледам далеке светове. Други пут сам се опет упутио у древну прошлост, да кроз њену таму назрем минуле догађаје. И видео сам их. Кадгод тако јасно као да сам им стварно присуствовао” (Исто: 7).

⁶ Мада ванземаљски, космичка бића и њихове заједнице у српским раним научно-фантастичним романима и даље су човеколики; опет, они су битно различити и по месту / времену пребивања и по идеологији и устројству заједнице. Стога је промишљање односа имагинарног и постојећег друштвеног поретка, одлика њихових поданика и степена и врсте интегрисаности јединке и друштва у целини, редовно присутно, поготово ако је реч о колективима организованим према строго утврђеним правилима, израженим у утопијским или дистопијским тоновима, и праћено преиспитивањем темеља путничког знања, укупног погледа на свет и начина живота.

Аруца-дара, јунак бива упознат са одликама планете и припадајућег звезданог система Амадураме, са политичком прошлошћу царства, чији су покојни становници играли велику и сјајну улогу у историји свемира, и са научним, урбанистичким и архитектонским особеностима Гомора. Живот који су на врхунцу развоја водили припадници изумрлог света умногоме је личио на живот становника Острва блажених – бујан и просвећен, пун среће, задовољства, веселости, сањарије, љубави, и „божанствених снова о некаквом вишем духовном блаженству”⁷ (Комарчић 1903: 210). Народ планете досегао је највишу тачку образовања, питомости, племенитости, милосрђа, скромности и богобојажљивости, док су, захваљујући изоштрениости и префињености чула, која су омогућила и непосредан увид у душу других јединки – телепатску везу, ниски нагони и страсти потпуно ишчилели из друштвеног живота и међусобних односа. Опет, пре 28 милиона година, са хлађењем матичног сунца и престанком геолошке и метеоролошке активности на планети, напредна цивилизација и живот уопште ишчезли су у потпуности.

Свет будућности који затиче временски путник Вовјековић не само што је другачији од стварности његовог рођења и живота већ представља пуно остварење утопијских идеала; сходно томе, путопис настоји да читаоцу подробно предочи темељне особине и вредности напредног друштвеног уређења и његових житеља. Људи двадесет и четвртог века се телесно разликују од некадашњег човека: витке су грађе, а израз лица, украшеног крупним пламеним очима и свиленастом таласастом косом, истоветан је код свих, без обзира на боју коже. Обучени су једнообразно у белу одећу, сачињену од азбестне тканине, која се чисти електрицитетом. Када је реч о исхрани, кухиње будућности путнику личе на електрохемијске лабораторије са бројним разноврсним справама. Производња хране је јевтина и даје особиту снагу чак и у малим количинама. Људи заједнички обедују, један оброк дневно, у подне. На „место за телесну употребу”, пак, одлази се још ређе, тек једанпут у месец дана. Окружење је такође другачије, толико да природа са својим биљкама и животињама делује шокантно на временског путника⁸ – како човек живи од препарата хемијских лабораторија а не од земљоделства и сточарства, у свету будућности нема житних поља, воћњака и сељака (Ванђеловић 1909: 139). Животиње су способне да са људима опште немуштим језиком, и служе искључиво за украс; грабљивице готово да не постоје, број животињских врста и припадајућих јединки се повећава, и зато њихово размножавање мора бити (само)контролисано (Исто: 140).

Највеће чуђење код путника кроз време ипак изазивају тежње, мисли и осећања човека сутрашњице, оличене у новој друштвеној и политичкој организацији. Језик којим се говори представља неку врсту језичке вавилонске

⁷ Опис идиличног утопијског света, упоређеног са мотивима из грчке митологије и античких фантастичних путописа, у оштрој је супротности са критичким подсећањем саговорника на сопствени свет, призоре са „веселе Земље”, на којој се људи убијају и због материјалних и због идејних разлога.

⁸ Осим природном, путопис посвећује пажњу и урбанистичком и географско-политичком опису града Ниша и његове околине, те српске земље и Југославије.

куле – „смјатеније јазиков” (Исто: 114) у добром смислу, у којој су се европски језици измешали са неевропским, при чему свако сваког разуме. Словенска племена – „једва једном” – дошла су до заједничког живота. Вовјековић у новом свету не налази ни власти, ни славе, ни новца, нити пожуда, које су некадањег човека подстицале на добро и зло. Наместо тога влада тајанствени мир и тишина, „математичка одређеност” у свим приликама и односима,⁹ непрекидна тежња ка остварењу строго схваћених човечанских идеала, и страховито будна проницљивост, која онемогућава и саму помисао да се учини и најмањи изгред против усвојеног реда. Поретку се сви подвргавају и имају власт у његово име, не из ропске послушности или из властољубља већ из најдубљег убеђења да је он у служби опште среће и спаса.¹⁰

Са своје стране, у својеврсном „путопису из фотеле”, Миланковић се усмерава ка просторно-временским распонима који му омогућавају остварење фикционално-дидактичне поставке кроз однос водич (учитељ) / сапутник (ученик) и представљање астрономских и других знања.¹¹ Када је, пак, реч о конкретним координатама путовања, научник и његова муза-сапутница се запућују историјом, праисторијом и геологијом, до науке у настајању коју астроном назива „Физикалном Историјом Земље”, усмерене ка опису најранијих стадијума планете (Миланковић 1928: 26). Путовање се, преплетено са прегледом најважнијих личности и тренутака из развоја астрономије и Миланковићевих личних успомена и интелектуалних доприноса, преноси у космос. Сапутници одлазе у Марсову прошлост, да би у том „чаробном свету” видели „заталасане Марсове површине, обрасле витим дрвећем и филигранским цвећем”. Држећи се ипак подручја „докле је наука допрла”, они посматрају две звезде, вечерњаче Венеру и Земљу, за које приповедач вели да није „потпуно сигуран да их тако зову Марсови жители”, будући да не разуме њихов језик (Исто: 16). Након Марса, позорница још једног научно-фантастичног излета јесте Месечев пејзаж. Идеја о путовању у свемир помоћу неке врсте „васионског воза” односно „ракетле” јавља се у разговору на Семерингу са пријатељем и колегом са студија технике. У детаљном опису овог превозног средства наслућују се многа решења која ће се заиста и обистинити исто као и друга, која неће. Подстакнут овим разговором, приповедач, преко „Интернационалне Компаније за Саобраћај са Месецем”, (Ми-

⁹ Људе будућности одликује и строго планирано пољно општење: дисциплинован сексуални живот усмерен је искључиво ка продужењу врсте, и схваћен као битан моменат усавршеног људског живота. Карактер „збиље и светости” захтева да се чину, у коме главну улогу такође игра електрицитет, приступи у напону телесних, моралних и умних моћи, у двадесет петог години старости код оба пола.

¹⁰ Вовјековић, на трагу дуге европске књижевне традиције, прави и кратак политичко-моралистички „пут у Месећ”, до кога стиже летећом справом орловског облика. На земљиним се сателиту путник издалека среће са „масамом” српских људи, које чине „недогледан народ”, истакнуте личности историје и културе и политике, од средњег века све до „Душана VI Реформатора” и „Светлана Сунчевића”, српског Шекспира. Снимајући фотографским апаратом најзанимљивије призоре и важне тренутке српске историје, Вовјековић на крају опажа да се у погледу општих погледа на веру, историју и политику ни на Месецу ништа није променило и да међу нашем елитом и даље влада дубока неслога и страначка борба по свим питањима.

¹¹ При томе се приповедна фикционално-дидактична поставка не одликује изразитијом моралистичко-утопистичком нотом већ се усмерава ка наглашеним биографским епизодама.

ланковић 1928 : 151–153) резервише места за себе и своју пријатељицу у брзом интерпланетарном возу за колонизовани Месец.¹² Путовање се завршава дубоко у свемиру, на крајњим границама васионе, мислима о одстојањима која превазилазе моћи људске маште и слављењем јединствене природе, те науке, која омогућава да се она објасни.

Кратак преглед неких одлика обухваћених прозних дела показује да прожимање научно-фантастичне тематике са путописним предлошком у српској књижевности са почетка XX века доприноси да већ ионако сложена литерарна појава постане само још замршенија. Наиме, већ и оно што се традиционално подразумева под „обичним” путописом¹³ далеко је мање саморазумљиво него што би се на први поглед могло учинити, делом и зато што је изузетно тешко одредити чак и разлику између књижевног и некњижевног путописа, односно границе између путописног и других сличних књижевних облика, пре свега дневника и писама (Пековић, 1994: 11–13; Борм 2013). Са проширењем тема и обогаћивањем могућности, пред проучавање путописа као књижевног облика поставља се задатак разматрања не само књижевних чинилаца жанра / дела већ и нових сложених проблема који измичу устаљеним категоризацијама. Проблематика проистекла из области науке и технике доноси и схватања физичке стварности – како самих појмова простора, времена, кретања и односа човека према њима тако и васионе у целини – која се косе са свакодневним искуством. Нове могућности тематизовања садржане у њиховим самосвојним особинама и најширим потенцијалним последицама нужно условљавају и да се дотадашње претпоставке (књижевне обраде) феномена путовања преиспитају и темељно размотре у новом светлу. У таквој аналитичком прегледу показује се да је предмет путописне литературе од самих почетака није „наиван” већ је уско везан како за схватање просто-

¹² „Ја се још ломим да ли да примим овај љубазни позив и пођем са експедицијом бар до најближега кратера Реомира. Туристичко одело, које се при таквим шетњама по Месецу мора обући, није баш бог зна како елегантно. Због несташице ваздуха, туриста мора да понесе са собом не само сву потребну количину ваздуха, него се мора још и побринути да се не распукне као жаба. Зато је његово одело слично фудбалској лопти у коју се он увуче, која се херметично затвори и која се, пре но што ступи у безваздушни простор, напуни добро ваздухом, да овај притисне тело притиском Земљине атмосфере. Но поред све њене гломазности, та опрема није незгодна, нити она оптерећава туристу; он остаје још увек далеко лакши него што је на Земљи. Зато он може да корача лагавим кроком, да трчи, да скаче као кенгуру, и још боље од овога. Деси ли му се при томе да оклизне и да падне, он, због ваздуха којим је опасан, и не осети удар пада, него одскочи и одкотрља се даље, као бачена лопта” (Исто: 163).

¹³ Здраворазумско („наивно”) схватање путописа одликује се јасним уочавањем књижевних чинилаца, реалистичким ставом и непроблематичним односом према описаној стварности: „Путопис је књижевна врста у којој аутор описује путовања кроз стварна места, земље и пределе. У путопису се преплићу објективне чињенице и лични (субјективни) утисци писца. Поред тога у путописима има доста описа, занимљиви су и подаци у путописима су истинити. Захваљујући путописима сазнајемо много о географији описане земље, култури, историји, обичајима, начину живота људи, њиховој нарави, исхрани.” (Српски језик 2021); Односно, путопис је „документарни облик који описује догађаје, људе и утиске које је писац срео и доживео на неком путовању” (Поповић 2007: 591–592).

ра, са њим и времена, тако и за и тумачење значења и последица кретања, обележених физичко-географским, митолошким, ритуалним, идеолошким, политичким, психолошким, на крају и физиолошким схватањима и последицама. Стога (књижевно) путовање одувек далеко превазилази једноставно прелажење из једне у другу земљописну тачку, а путопис представља много више него пуки (реалистички) извештај о њему, тим више што су фантастична, односно фантастично-сатирична путовања уграђена у саме темеље жанра.¹⁴ Када се у предметну слику укључи и оно што се испоставља као крајње одредиште авантуре – нека врста откровењског доживљаја¹⁵ – спознавање тајне свемира, суштине бивствовања, сусрет са ванземаљским цивилизацијама, непознатим облицима живота, са далеком будућношћу људске расе или утопијском заједницом – који доводи до сваковрсних преображаја путника, добија се идеја о пуном потенцијалу путописа као књижевног облика која се поставља пред наше писце на почетку прошлога века. Да ли су, и у којој су мери, те могућности искоришћене, и у књижевном путописању и у истраживању путописа, друго је питање.¹⁶

ЛИТЕРАТУРА

- Борм 2013: J. Borm, „Određivanje puta: O putopisu, putničkoj književnosti i terminologiji”, *Philologia Mediana* 5 (2013), 607–621.
- Ванђеловић 1909: А. Ванђеловић-Вовјескивјековић (Милош Анђелковић), *Путничке белешке из 2349. године*, Ниш: Нова акционарска штампарија.
- Живковић 2023: М. П. Живковић, Српска *Александрида* и византијске редакције *Романа о Александру* (α и ε верзија), Београд: Филолошки факултет.
- Јовић 2006: Б. Јовић, *Рађање жанра*, Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Јовић 2008: Б. Јовић „Путовање, феномен временске дилатације и порекло хронотопа”, у *Теорија – естетика – поетика*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 155–168.
- Јовић 2012: Б. Јовић, „Временски Арго” – неколико запажања о увођењу времеплова као мотива и теме у научној фантастици и (фантастичној) науци, *Аспекти времена у књижевности*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 223–240.

¹⁴ Сама књижевна врста фантастичног путовања представља један од најстаријих књижевних облика, са првим примерима у сумерском епу о Гилгамешу и Хомеровој *Одисеји* (в. Козловски 2018). Прапочети жанра у српској књижевности се везују за превод средњовековног романа о Александру („Српска Александрида” – види Живковић 2023).

¹⁵ Често захтевајући темељна и обимна објашњења / упућивања, тиме и фигуру пратиоца / водича.

¹⁶ За подробну анализу проблематике путописа као књижевног облика види Костадиновић 2016 : 116–204.

- Козловски 2018: J. M. Kozlowsky, „Gilgamesh’s Quest for Immortality (Gilg. IX–XI) as a Narratological Pattern for Odysseus’s Nostos (Od. V,1–XIII,187)” [in:] *Eirene. Studia Graeca et Latina* 54 (2018), 11–31.
- Комарчић 1902: Л. Комарчић, *Једна угашена звезда*, Београд: Штампарија Д. Димитријевића.
- Костадиновић 2016: А. М. Костадиновић, *Слика страног света у српском путопису XIX века*, Ниш: Универзитет у Нишу Филозофски факултет.
- Миланковић 1928: М. Миланковић, *Кроз васиону и векове. Писма једног астронома*, Нови Сад: Матица српска.
- Пековић 1994: С. Пековић, „Путопис – условљеност жанра”, у: *Књига о путопису*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 11–26.
- Поповић 2007 : Т. Поповић, *Rečnik književnih termina*. Београд: Logos art.
- Српски језик 2021 : ШООО „Доситеј Обрадовић”, Лесковац СРПСКИ ЈЕЗИК – 2. ЦИКЛУС – 6. РАЗРЕД 31. БЛОК – 2 ЧАСА Љубомир Ненадовић „Писма из Италије” <https://sooodositej.edu.rs/wp-content/uploads/2021/02/Srpski-jezik-II-ciklus-01.02.-05.02.2021..pdf>

Bojan Jović

SCIENCE FICTION TRAVELOGUES IN SERBIAN LITERATURE FROM THE
BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

(Summary)

The paper discusses the characteristics of science fiction works by Lazar Komarčić (*Jedna ugašena zvezda*, 1902), Apostol Vandelović – Vovjekivjeković („Travel Notes from the Year 2349”, 1909) and Milutin Milanković (*Through Space and Eons*, 1928). which bring them closer to travel prose. In contrast to the usual geneological approach to travel writing as a literary-documentary genre, the early works of Serbian science fiction develop a description of an imagined journey with significant admixtures of scientific, pedagogical, political, or moralistic themes. It points out the specifics of processing the motives of the means and methods of travel, the experience of travelers and the education of the representation of the other/alien in the selected works in relation to the features of „traditional” travel writing. It shows how the motifs of (cosmic) travel, i.e. travel through time, are interwoven with the presentation of ideas about the origin and structure of the universe and the motifs of encounters with extraterrestrial civilizations in which the image of the other is formed, which in some cases also becomes the image of Serbian (political) culture, first of all in Vandelović’s treatment in science fiction of the unavoidable theme of traveling to the moon.

Keywords: Serbian literature of the 20th century, science fiction, travelogue Lazar Komarčić, Apostola Vandelović – Vovjekivjeković (Miloš Anđelković), Milutin Milanković.